

УДК 37(09)(477):[371.671:51]"1850/1917"

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ЛІТЕРАТУРА З МАТЕМАТИКИ ДЛЯ ЧОЛОВІЧИХ І ЖІНОЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ В УКРАЇНІ (1850–1917 РР.)

Мачача Ю. М.

Стаття присвячена аналізу навчально-методичної літератури з математики, яка використовувалася у чоловічих і жіночих навчальних закладах другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: навчально-методична література, підручник, навчальний посібник, математика, чоловічі і жіночі гімназії, друга половина XIX – початок XX ст.

Статья посвящена анализу учебно-методической литературы по математике, которая использовалась в мужских и женских учебных заведениях второй половины XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: учебно-методическая литература, учебник, учебное пособие, математика, мужские и женские гимназии, вторая половина XIX – начало XX вв.

The paper analyzes educational materials in mathematics, which were used in male and female schools in the second half of the 19th – early 20th century.

Key words: educational literature, textbook, study guide, mathematics, male and female gymnasiums, the second half of the 19th – early 20th century.

Постановка проблеми. Реалізація завдань національно-культурного відродження й реорганізації освіти ініціює перегляд, творче переосмислення та об'єктивне висвітлення історико-педагогічних процесів в Україні, використання надбань вітчизняної педагогічної думки, зокрема необхідність дослідження генезису навчальної книги другої половини XIX – початку XX ст., адже це особливий період – складова тривалого процесу вдосконалення навчальної книги з математики. Цей період у розвитку навчальної математичної літератури являє собою унікальний феномен, що було проілюстровано зростанням тиражів книг, а також збільшенням найменувань навчальних видань. Проблема навчальної книги стала предметом творчих пошуків педагогів-практиків, науковців.

Аналіз сучасних дисертаційних досліджень, монографій, періодичних видань свідчить, що історію навчальних видань як соціально-педагогічного феномену вивчали сучасні науковці (О. Аніщенко, Л. Березівська, Н. Богданець-Білоskalенко, Т. Гавриленко, Т. Завгородня, О. Замашкіна, І. Курляк, І. Руснак, О. Сухомлинська, Б. Ступарик, Д. Пенішкевич, І. Петрюк та ін.). Водночас аналіз наукової розробленості проблеми дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі розвитку педагогічної думки відсутні цілісні дослідження, присвячені проблемі аналізу навчальних книг з математики для чоловічих і жіночих навчальних закладів зазначеного історичного періоду.

Метою нашої публікації є здійснення аналізу навчально-методичної літератури з математики, яка використовувалася у чоловічих і жіночих навчальних закладах другої половини XIX – на початку XX ст. (на основі першоджерел).

Основна частина. Як відомо, математика являє собою найбільш абстрактну й універсальну галузь знань, що відіграє важливу роль у розвитку особистості. У другій половині XIX – на початку XX ст. у навчальних закладах на теренах Російської імперії з-поміж предметів природничо-математичного циклу важливе місце посідала математика.

Перш ніж охарактеризувати навчально-методичні видання з математики, пропонуємо розглянути тижневий розподіл годин з математики у жіночих і чоловічих гімназіях і прогімназіях (табл. 1).

Джерело: систематизовано автором на основі опрацювання [7, с. 29; 8, с. 53].

Як бачимо, математика як навчальний предмет була обов'язковою для вивчення у середніх навчальних закладах для осіб обох статей. Тижневе навантаження вчителів чоловічих гімназій без урахування підготовчого класу було більшим, ніж в аналогічних жіночих навчальних закладах.

Таблиця 1

Тижневий навчальний план з математики жіночих і чоловічих гімназій та прогімназій (за Положеннями 1870, 1871 рр.)

Чоловічі гімназії							Жіночі гімназії						
Предмет (обов'язковий)													
Математика (з фізикою, математичною географією і коротким природознавством)							Арифметика з додатком до рахівництва і основ геометрії						
Класи													
1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
						2 роки							
Години													
5	4	3	3	4	6	6	3	3	3	2	2	2	2
Всього													
31							17						

Пропонуємо розглянути підручник Л. Севастьянова "Арифметика за програмою середніх навчальних закладів (чоловічих і жіночих)" [10]. Його автор запропонував стислі пояснення, аргументуючи це тим, що вчителі середніх шкіл, які дотримувалися встановленої програми, не хотіли переобтяжувати учнів молодших класів занадто деталізованими підручниками. Виходячи із назви, підручник адресований учням як чоловічих, так і жіночих навчальних закладів для повторення пройденого матеріалу.

На наше переконання, у контексті поставленої проблеми варто згадати науковий доробок С. Шохор-Троцького – російського математика, педагога, професора, автора значної кількості праць з математики ("Підручник арифметики", "Методичний збірник арифметичних задач для середніх навчальних закладів", "Задачник для вчителя", "Задачник для учнів", "Методика арифметики" (у 2-х томах) та ін.). І том "Методики арифметики" [12] призначався для вчителів однокласних початкових шкіл, II том – для вчителів навчальних закладів з повним курсом арифметики. В основу книги покладено думку про те, що для розвитку в учнів правильних арифметичних уявлень і понять відповідні частини курсу мають бути побудовані на задачах.

Вважаємо за доцільне звернути увагу і на "Задачник для вчителя", який заміняв конспекти окремих уроків, що є дуже цінним для вчителя-початківця. Доповненням до цього задачника, необхідним для самостійних робіт учнів, слугує "Задачник для учнів", в якому на кожен нову умову пропонувалося декілька прикладів. Ці книги значною мірою полегшували тяжку працю сільського вчителя, зумовлену необхідністю вести в школі спільні заняття з двома, трьома послідовними групами учнів.

Акцентуємо увагу на книзі Н. Шапошникова "Стислий посібник арифметики..." [11], схвалений як навчальний посібник для старших класів чоловічих і жіночих середніх навчальних закладів. На відміну від підручника Л. Севастьянова, ця книга розрахована на учнів старших класів і містить більш складні задачі з детальним описом їх розв'язання.

П. Нікульцев – автор багатьох підручників з математики ("Елементарна математика", "Алгебра і зібрання алгебраїчних задач" та ін. для чоловічих і жіночих навчальних закладів). В одинадцятому перевиданні його "Арифметики..." [5] доданий розділ про розв'язання арифметичних задач, який мав за мету ознайомити учнів з вимогами, які висуваються до письмових вправ з арифметики, і привчити їх до правильного і ґрунтовного викладу ходу розв'язання арифметичних задач.

Наголосимо, що практично всі підручники, котрі надходили до бібліотек жіночих і чоловічих навчальних закладів тогочасної України, були написані російською мовою внаслідок цілковитої заборони української (на підставі розпоряджень уряду 1863, 1876 рр.).

На нашу думку, особливої уваги заслуговує "Каталог навчальних рекомендацій і посібників, які можуть використовуватися в гімназіях і прогімназіях відомства Міністерства народної освіти" [2]. У ньому вказувалися ті видання, які були розглянуті й схвалені вченим комітетом із відповідними списками посібників і рекомендацій для гімназій, реальних училищ. На жаль, джерела у ньому подані переважно без конкретизації за ознакою статі (у назвах зазначалося, що книга видана для середніх

навчальних закладів). Ми можемо припустити, що вони використовувалися як у чоловічих, так і жіночих середніх навчальних закладах (А. Малінін, К. Буренин "Собрание арифметических задач для гимназий"; В. Воленс "Сборник арифметических задач. Учебное пособие при преподавании арифметики в средних учебных заведениях" та ін.). А щодо книги В. Буняковського "Арифметика. Учебное руководство для военно-учебных заведений", то, як випливає з її назви, вона призналася для використання у чоловічих військових навчальних закладах.

В архівних джерелах зазначається, що вибір навчальних посібників і рекомендацій в середній і початковій школі повинен проводитися виключно із числа допущених Міністерством народної освіти. Відповідно до цього, у циркулярі від 28 червня 1899 р. навчально-окружним управлінням було запропоновано суворо стежити за виконанням цієї вимоги закону, яка поширювалася не тільки на нові видання, а й на раніше видані [1, арк. 26].

Слід підкреслити, що заміна підручників і посібників відбувалася з дозволу і за наказом тих міністерств і відомств, яким підпорядковувалися середні навчальні заклади.

Наголосимо, що вчений комітет займався розглядом навчальних програм, оцінки змісту підручників, проектів статутів вчених товариств, звітів осіб, що мали особливі доручення по Міністерству народної освіти. Особливий відділ при комітеті мав за завдання розгляд книг, рекомендованих для народного читання. Відповідно до правил вченого комітету (1902 р.), навчальним закладам було дозволено користуватися книгами, допущеними для використання як навчальні рекомендації і посібники не тільки у схваленому для друку виданні, але й ще в одному (наступному за допущеним) без його попереднього розгляду у навчальному комітеті.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що правила вченого комітету 1902 р. часто не виконувалися, а місцеві вчителі, адміністрація навчальних закладів не надавали належного значення року видання дозволеної книги, допускаючи до використання видання, не схвалені навчальним комітетом, а також нерідко порушували закон, допускаючи використання в школі навчальних рекомендацій і посібників, які ніколи не розглядалися вченим комітетом або не були допущені міністерством [Там само].

На нашу думку, у контексті поставленої проблеми доцільно звернути увагу на тематику задач, які пропонувалися для розв'язання учням середніх закладів освіти. Наприклад, у підручнику А. Штейнгауза [3], який призначався для купців і учнів реальних і комерційних училищ, тематика задач не була відірвана від дійсності. Автор підручника вирішив взяти на себе, крім методичної, ще й просвітницьку місію, вважаючи, що учням буде корисно дізнатися про інші країни (наприклад, скільки срібла видобувається в Латинській Америці, асортимент російського експорту до Англії (хліб, льон, шкіра, деревина, канати, полотно та ін.). У задачах йшлося і про машинне виробництво, видобуток вугілля та ін.

Зупинимося на підручнику "Збірник задач з арифметики, алгебри, геометрії та тригонометрії", який використовувався у всіх навчальних округах Росії [4] К. Мазінга включав ті задачі, які, починаючи з 1873 р., розсилалися з усіх навчальних округів Росії до гімназій і реальних училищ. Завдання у збірнику систематизовано за відділами. Щодо тематики задач, то вона дещо подібна до "Купецької арифметики" А. Штейнгауза (в умовах задач часто згадуються купці, майстри, робітники, а також купівля, продаж, гроші).

Наголосимо, що до революції 1917 р. проблема шкільного підручника перебувала в центрі уваги не тільки Міністерства народної освіти, але й педагогічної громадськості. У губерніях Російської імперії проводилося безліч нарад, присвячених навчально-методичному забезпеченню школи. Так, у "Звіті про стан Кам'янець-Подільської гімназії за 1885 / 1886 навчальний рік", в якому йдеться про навчально-виховні видання, зазначено, що, крім навчальних посібників і рекомендацій, у чоловічих (у даному випадку – чоловічій Кам'янець-Подільській гімназії), а також у жіночих навчальних закладах випускалися періодичні видання: "Сім'я і школа", "Журнал елементарної математики", "Вісник дослідної фізики та елементарної математики", "Російська школа", "Циркуляр по Київському навчальному округу" та ін., в яких містилася важлива інформація для учнів, вчителів математики, інших вчителів-предметників [6, с. 42].

В архівних матеріалах чоловічої гімназії збереглася інформація про розгляд вченим комітетом Міністерства народної освіти виданого П. Варановим першого ви-

пуску книги "Арифметика Магницького". Йшлося про "точне відтворення першотвору. З додаванням статті П. Варанова – бібліографічних відомостей про Магницького й історичне значення його арифметики" з метою придбання його для фундаментальної бібліотеки гімназії [1, арк. 17].

Варто зазначити, що підручники систематичного курсу для середніх навчальних закладів до 80-х рр. минулого століття розроблялися з достатньо вираженою спеціалізацією. Для кожного типу навчального закладу середньої ланки (гімназій, реальних училищ, кадетських корпусів) створювалися свої видання. Важливо наголосити, що, крім того, розроблялися "полегшені" курси для жіночих навчальних закладів ("Практическая арифметика для девиць" (укл. А. Лева)), для реальних училищ і комерційних шкіл згадана нами "Купеческая арифметика" (укл. А. Штейнгауз) та ін. Директор гімназії, а згодом і Полтавського кадетського корпусу, вчений математик, автор наукових праць і підручників з арифметики, геометрії, тригонометрії і педагогіки Ф. Симашко, автор "Уроків практичної арифметики", розраховані на вихованців військових навчальних закладів.

Автор підручника "Толкові програми і правила жіночих гімназій Міністерства народної освіти і Відомства установ імператриці Марії" А. Португалов [7, с. 19] подав програми дисциплін по класах, де в кінці опису завдань кожного предмета подавалася література. Наприклад, з математики для першого класу пропонувалися підручники: Малінін і Буренін "Арифметика", Кисельов "Курс арифметики", Верещагін "Збірник арифметичних задач", А. Португалов "Систематизований за типами збірник розв'язку всіх арифметичних задач Верещагіна". З початку ХХ ст. найбільшої популярності набули підручники математики А. Кисельова, які були допущені як рекомендації для середніх чоловічих і жіночих навчальних закладів Міністерства народної освіти, рекомендовані до використання в духовних училищах, схвалені департаментом торгівлі як посібник для комерційних училищ, допущені для використання в старших класах міських і повітових училищ, рекомендований для кадетських корпусів. Отже, офіційно вони були дозволені для використання практично у всіх навчальних закладах середньої ланки.

Доцільно наголосити, що наприкінці ХІХ ст. здійснювалися спроби щодо створення єдиного підручника для всіх середніх навчальних закладів (свідченням цього є підручник А. Кисельова).

Зауважимо, що П. Алексєєв у праці "Правила і програми всіх класів чоловічих гімназій і прогімназій відомства Міністерства народної освіти" (1917 р.) для першого, другого, третього класів чоловічих гімназій, зокрема, запропонував книги Малініна і Буреніна, Кисельова, Верещагіна, Шапошнікова та ін. (такі самі, як і для учениць жіночих гімназій).

Висновки. Отже, наведений аналіз підручників з математики дає підстави для висновків, що у досліджуваній період знання математики вважалось обов'язковим для будь-якої освіченої людини. Наприкінці ХІХ ст. у жіночих гімназіях математика вивчалася майже за тими ж самими підручниками, що й у чоловічих гімназіях. На викладання математики в жіночих закладах освіти відводилося менше годин (приблизно на 30 %). Це пояснювалося тим, що для жінок більш важливими вважалися предмети гуманітарного циклу. Результати наукового пошуку дають підстави стверджувати, що порівняно з чоловічими гімназіями, у жіночих менше уваги приділялося викладанню тих розділів математики, які вважалися не обов'язковими для освіченої жінки, а саме алгебри і геометрії. Водночас у чоловічих гімназіях із усіх розділів математики більше уваги приділялося розв'язанню задач.

Нами виявлено, що після 80-х рр. ХІХ ст. почалися спроби щодо побудови єдиного підручника для всіх середніх навчальних закладів (як чоловічих, так і жіночих), свідченням цього були підручники А. Кисельова, Л. Севастьянова та ін., чим пояснюється і спільна тематика задач у збірниках. Важливим є те, що вибір навчальної літератури для середньої школи здійснювався винятково з числа допущених Міністерством народної освіти, при якому функціонував спеціальний вчений комітет. У досліджуваній нами період навчальні книги з математики випускалися як задачники, посібники, рекомендації та ін. Слід наголосити на широкому тематичному спектрі видань, розмаїтті авторських підходів до їх створення.

Здійснений науковий пошук не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Актуальними і перспективними вбачаємо дослідження проблем підручникотворення,

фахових періодичних видань з інших дисциплін, які викладалися у чоловічих і жіночих навчальних закладах другої половини XIX – початку XX ст.

Література

1. Державний архів Чернігівської області у м. Ніжині, ф. 1124, оп. 1, спр. 315, 54 арк.
2. Каталог учебныхъ руководствъ и пособій, которые могутъ быть употребляемы въ гимназіяхъ и прогимназіяхъ вѣдомства Министерства народнаго просвѣщенія. – СПб. : Типографія В. С. Балашева, 1878. – 199 с.
3. Купеческая арифметика : руководство для купцов и учеб. кн. для коммерч. и реал. училищ / сост. А. Штейнгауз. – М. : Университет. типографія, 1850. – 212 с.
4. Мазингъ К. Сборникъ задачъ изъ арифметики, алгебры, геометріи и тригонометріи ... для испытанія зрѣлости въ гимназіяхъ и ... экзаменовъ въ реальныхъ училищах / К. Мазингъ. – М., 1878. – 55 с.
5. Никульцевъ П. Арифметика. Курсъ среднихъ учебныхъ заведеній / П. Никульцевъ. – М., 1915. – 270 с.
6. Отчетъ о состояніи Каменецъ-Подольской гимназіи за 1885 / 1886 учебный годъ. – Каменецъ-Подольскъ: Русская типографія М. Гликина, 1886. – 14 с.
7. Португаловъ А. В. Толковыя программы и правила женскихъ гимназіи / А. В. Португаловъ. – К. : Типографія Акц. О.-ва Петръ Барскій въ Кіевѣ, 1913. – 87 с.
8. Программы мужскихъ гимназіи 1877 г. // Хрестоматія по истории педагогики / сост. Н. А. Желваковъ. – М. : Учпедгиз, 1936. Т. 4. – Ч. II. – 1936. – 551 с.
9. Сборникъ действующихъ постановлений и распоряженій по женскимъ гимназіямъ и прогимназіямъ Министерства народнаго просвѣщенія съ последовавшими съ 1870 г. изменениями и дополнениями сост. М. Родевичъ. – СПб., 1884. – 88 с.
10. Севастьяновъ Л. С. Арифметика по программѣ среднихъ учебныхъ заведеній (мужскихъ и женскихъ) / Л. С. Севастьяновъ. – М. : Типографія П. П. Рябушинскаго, 1913. – 56 с.
11. Шапошниковъ Н. А. Краткое руководство арифметики соединенное съ методикой и систематическимъ сборникомъ типическихъ задачъ / Н. А. Шапошниковъ. – М. : Типо-Литографія Н. А. Мейнгардъ, 1891. Ч. III. – 1891. – 60 с.
12. Шохоръ-Троцкій С. И. Методика арифметики. / С. И. Шохоръ-Троцкій. – СПб. : Типографія С.-Пб. Т.-ва Печатн. и Изд. дѣла "Трудъ", 1905. Ч. I. – 1905. – 313 с.